

यशस्वी जीवनाचे गमक: उद्दिष्ट, दिशा आणि मार्ग

प्रसंग - अभियांत्रिकी महाविद्यालयाचा निरोप समारंभ

दि. १४-०२-२००४, स्थळ: इंजिनियरिंग कॉलेज, जळगाव

जळगावच्या अभियांत्रिकी महाविद्यालयाच्या विद्यार्थ्यांशी श्री. भवरलाल जैन यांनी साधलेला हा सुसंवाद. खरेतर हा संवाद एकतर्फीच झाला असता, परंतु भाऊंनी प्रश्नोत्तरांच्या माध्यमातून या संवादाला आगळी वेगळी उंची प्राप्त करून दिली. जीवनप्रवास सुरु करण्याआधीच उद्दिष्ट, दिशा व मार्ग नक्की करायला सांगितले जाते. 'उद्योजकता' ही कला ठरविली जाते. वेळेचे नियोजन करण्याचा सल्ला मिळतो. प्रामाणिकता गरजेची ठरते, अहंकारावरती निरूपण होते, आत्मविश्वासाची व आत्मसन्मानाची आवश्यकता ठसविली जाते, आत्मप्रौढीला फाटा घायचे मार्गदर्शन मिळते.

उपस्थित मित्रांनो,

संयोजकांनी आधीच एक गुप्त गोष्ट सांगितली की, श्रोत्यांच्या हृदयापर्यंत पोहोचायचे असेल तर मराठीतून भाषण केलेले बरे. म्हणून मित्रांनो मी मराठीत बोलेन.

जळगावचे नाव जगाच्या कानाकोपऱ्यात सर्व क्षेत्रात पोहोचविले पाहिजे, हा माझ्या जीवनाचा छंद आहे. राष्ट्रीय किंवा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर जळगावचे नाव पोहोचवायची संधी आली तर ती आम्ही कधीच वाया जाऊ देणार नाही. आज एखादे मोठे व्याख्यान देण्याऐवजी आपण प्रश्न विचारायचे आणि मी उत्तर द्यायचे असे करू या. मी माझ्या भाषणात मुख्य विचार व्यक्त करतो. आपण ज्या भाषेत प्रश्न विचाराल त्या भाषेत उत्तर देईन. मराठी, हिंदी, इंग्रजी कोणतीही भाषा चालेल. प्रश्न विचारताना आपल्यावर कोणत्याही प्रकारचे बंधन नाही. आपण अगदी खाजगी, वैयक्तिक जीवनापासून तर व्यावसायिक जीवनापर्यंत आपल्याला ज्या प्रश्नाचे उत्तर आजपर्यंत सापडलेले नाही असे प्रश्न विचारा. असे जर असेल तर ते विशेष. माझ्याही बुद्धीला खाद्य मिळेल आणि त्यातून काही नवीन विचार बाहेर पडतील.

मित्रांनो, मी आपल्या वयाचा होतो त्या वेळी प्रश्न विचारण्यामध्ये माझी मनःस्थिती काय होती ते आपल्याला सांगतो. समोर कोणताही माणूस असला, विशेषतः उद्योग, व्यापार क्षेत्राचा असेल तर मला प्रश्न पडायचा की, हा माणूस बोलतो ते खरे आहे का? असा हा

वागू शकतो का? 'बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाऊले,' असे संतांनी सांगितले आहे. 'ऑनेस्टी इज द बेस्ट पॉलिसी, असे म्हणतात. हा माणूस जे म्हणतोय ते खरे आहे काय? ते चालण्यासारखे आहे काय? आजच्या जीवघेण्या, धकाधकीच्या स्पर्धेच्या युगात हा संदेश अजून लागू आहे का? असे मला वाटायचे.

एक आठवण सांगतो. इथे ओशो रजनीश हे गृहस्थ आले होते. ते स्वतःला भगवान म्हणतात, म्हणवून घेतात, ही त्यांची विशेषता आहे. काँग्रेस भवनच्या पहिल्या मजल्यावर त्यांचे व्याख्यान होते. सुरेशदादांचे वडील भिकमचंद जैन यांनी ते आयोजिले होते. त्या काळी मी ओशो रजनीश यांना प्रश्न विचारला होता: 'आर्थिक विकास आणि सामाजिक बांधिलकी यांचा परस्पर संबंध आहे का? दोन्ही एका ठिकाणी नांदू शकतात का?' (Are Economic efficiency and Social Justice compatible) तो प्रश्न अनुत्तरीत राहिला आपल्याबाबतीत मी तसे होऊ देणार नाही, याची खात्री देतो. आपण असे काही प्रश्न विचारा, म्हणजे आपल्यापैकी एक-दोन जणांनातरी ही संध्याकाळ आठवणीत राहिली तर माझे इथे येण्याचे सार्थक झाले असे मी मानेन. केवळ व्याख्यान देऊन मी आनंद घेईन आणि आपल्या डोक्यावरून बहुतांशी ते जाईल, असे बोलण्यात विशेष अर्थ आहे असे मला वाटत नाही. कारण बोलण्याचे समाधान मला असेल आणि ऐकण्याचे कदाचित आपल्याला मिळेलही पण आपल्याला जर कुणी विचारले की, व्याख्यानात पाहुणे काय बोलले ते सांगा, कदाचित भाषणातील १० टक्केसुद्धा आपल्याला सांगता येणार नाही. माझे स्वतःचे असे कित्येक वेळा झाले आहे.

एकदा मी मुंबईच्या जे. जे. स्कूल ऑफ आर्टस् येथे जे. कृष्णमूर्ती यांचे व्याख्यान ऐकण्यासाठी गेलो होतो. त्यांच्याविषयी काय बोलायचे? या शतकातील मोठा विचारवंत, तत्त्वज्ञ माणूस. व्याख्यान ऐकून मला फार चांगले वाटले. जवळजवळ सव्या तासांचे व्याख्यान होते. मला अशी सवय आहे की, झोपण्यापूर्वी आजचा दिवस कसा गेला याचा विचार करायचा. दिवसाचा हिशेब करायचा अन् मग झोपायचे. प्रघाताप्रमाणे विचार केला की, कृष्णमूर्तींच्या विचारातून काय कळले? आपल्याला खरे सांगू, काहीच कळले नाही. आपल्या ही माझी अपेक्षा असल्याने मी व्याख्यानाच्या फंदात पडणार नाही. एकच विषय आपल्यासमोर मांडून सुरुवात करतो. आपण आपल्या मनात प्रश्न तयार करून ठेवा. शक्य असेल तर कागदावर लिहून पाठवा.

व्यावसायिक जीवन सुरु करण्यापूर्वी तीन प्रश्नांच्या उत्तराचा शोध आपण घ्यायला

हवा. आपले ध्येय काय? आपल्याला कुठे पोहचायचे आहे? दुसरे महत्वाचे म्हणजे आपली आपली दिशा निश्चित करायची. समजा आपल्याला मुंबईला जायचे आहे, तर आपल्याला पश्चिम दिशेलाच जायला पाहिजे. नागपूर मार्गे जाण्यात काही अर्थ नाही. कारण नागपूर हे पूर्वेला पडते, मुंबई पश्चिमेला आहे. त्यामुळे दिशा निश्चित करावी. तिसरी गोष्ट आपल्याला स्पष्ट केली पाहिजे की, आपल्याला कोणत्या रस्त्याने जायचे आहे? उद्दिष्ट, दिशा आणि मार्ग या तीन गोष्टी आपण निश्चित करणे आवश्यक आहे, तरच आपल्या जीवनाला अर्थ प्राप्त होईल. तुमच्या जीवनाला जी गतिशीलपणा असायला हवी ती मिळेल. या तिन्ही प्रश्नांविषयी गाफील राहिलात तर आपण नेहमी वाहत जाल, वाट चुकू शकेल, परत वाटेवर येण्यासाठी आणखी वेळ घालवावा लागेल. जीवनात अशी चूक झाली नाही, तर आपला जीवनाचा तेवढा वेळ वाचेल. म्हणून मी ज्येष्ठत्वाने सल्ला देत आहे. मी इथे थांबणार आहे.

मी आपणा समोर विचार मांडला आहे. आता आपणाशी सुसंवाद साधण्यासाठी तयार होतो. आपल्या प्रश्नांची प्रामाणिकपणे उत्तर देण्यास उत्सुक आहे, एवढे मात्र नक्की.

प्रश्न: यशस्वी उद्योजक होण्यासाठी व्यावसायिकता पाळावी लागते. अर्थात आपल्या भाव-भावना बाजूला ठेवाव्या लागतात. एका हाडाच्या कलावंताला यशस्वी उद्योजक बनता येईल का?

उत्तर: प्रश्न साधा आहे, उत्तर तेवढे साधे नाही. कलाकार हा भावनाप्रधान माणूस आहे. उद्योजक हा तर नखशिखांत व्यापारी असावा लागतो. कलाकार व्यवसायात यशस्वी होईल किंवा नाही ही शंका असू शकते. कलाकार उद्योजक होऊ शकेल किंवा नाही हा प्रश्न आहे. थोडक्यात म्हणजे हाडाच्या कलावंताने व्यापार ही देखील कला आहे, हे विसरता कामा नये. नृत्यकला, गायनासारखी केवळ स्वतःच्या कौशल्यावर अवलंबून राहण्यासारखी ही कला नाही. व्यापार आणि उद्योगात आपल्याला प्रामुख्याने सध्याच्या सहकाऱ्यांकडे/ कर्मचाऱ्यांकडे अधिक लक्ष द्यावे लागते. संघवृत्तीला आपण महत्त्व देत असाल तर आपल्या स्वतःच्या विचारांना बऱ्याच वेळा तुम्हाला मुरड घालावी लागते. कलाकार हे एककल्ली असतात हे बऱ्याच अंशी सत्य आहे. परंतु इंजिनियर त्यांच्यापेक्षा कमी एककल्ली असतात असे मला वाटत नाही. म्हणून आपल्यापुरते जर बोलायचे असेल तर आपण यशस्वी उद्योजक, व्यावसायिक होऊ शकाल का, हा प्रश्न स्वतःच उत्तर शोधण्यासारखा आहे. तरी माझे मत आपल्यासमोर मांडतो.

इंजिनियरींग पार्श्वभूमिशिवाय शिवाय उद्योगव्यवसाय यशस्वी होण्याची शक्यता दिवसेंदिवस कमी होत आहे. इंजिनियरने त्याच्या तल्लख बुद्धिमत्तेचा उपयोग केला तर तो व्यवहारात आणि व्यवसायात नक्की यशस्वी होऊ शकतो. परंतु त्याच्यातला कलाकार प्रत्येक वेळी पुढे आला तर त्याला ते जमणार नाही. 'माझ्यात कलाकाराचा अंश आणि मुळातच इंजिनियरचा अंश किती आहे?' याचा विचार करायला हवा. 'मी मनुष्यवादी किंवा बुद्धिवादी आहे,' हे लक्षात घ्यायला हवे. बुद्धिमत्ता असल्यामुळे चांगला कलाकार म्हणूनसुद्धा तो पुढे येऊ शकतो. आमच्याकडे हे जैन उद्योगविश्व उभे केले आहे ते इंजिनियर्सनी उभे केले आहे. पण हे इंजिनियर्स स्वतः उद्योजक होऊ शकले नाहीत.

मी उद्योजक बनू शकलो ते काही वारसा हक्काने नाही. इंजिनियर्सला सांभाळायचे जे कसब लागते ते माझ्या अंगी होते. त्यामुळे आपण या पैलूचा जवळून अभ्यास करायला हवा. पूर्वी उद्योग संस्कृती कशी विकसित झाली हा विषय अभ्यासक्रमात होता, ज्याअर्थी हा विषय येथे असावा असे वाटले आणि अभ्यासक्रमामध्ये राहिला आता मात्र तो ठेवलेला नाही. मला मात्र तो अभ्यासक्रमात असावा असे वाटते. इंजिनियर आणि कलाकार या दोघांमधील फरकांची जाणीव ठेवून तडजोड करण्याचा मार्ग स्वीकारला, तर आपल्याला उद्योजक होणे जमू शकेल. अन्यथा आपण त्या मार्गावर न गेलेले बरे.

प्रश्न: व्यक्तिगत जीवनात यशस्वी होण्यासाठी स्वतःसाठी आणि दुसऱ्यांसाठी किती वेळ देणे योग्य?

उत्तर: माझे एक मित्र आहेत, ना. धों. महानोर. फार मोठे प्रतिभावंत कवी आहेत. ग्रामीण जीवनाबद्दल ते नेहमी कविता करीत असतात. एक दिवस अशाच चर्चेत त्यांना सांगितले की, 'नामदेव, तू आत्तापर्यंत जगासाठी जगलास, आता स्वतःसाठी जगायला सुरुवात कर' प्रसंग असा होता: ज्या गावात ते राहत होते, त्या गावातील त्याच्या भाऊबंदकीच्या लोकांनी त्यांना जीवे मारण्याचा घाट केला. त्या लोकांना, गावातील कुणीही सरसावून पुढे आले नाही विचारायला की, आपण हे काय करीत आहात. महाराष्ट्राचा एवढा थोर लाडका कवी आपण जीवनातून उठवून टाकण्याच्या मागे आहात. आपले असे करणे गैर आहे. हे बोलायची कुणाची हिंमत झाली नाही, अशी परिस्थिती होती.

जळगावला आमच्या या मित्राला मोठ्या आग्रहाने घेऊन आलो. 'तू जर स्वतःसाठी जगायला सुरुवात केली, तर समाजाचा जास्त फायदा होईल. नाही तर तू राहणार नाहीस. तू राहिला नाहीस तर सगळेच संपणार आहे. तू जर राहिलास, स्वतःसाठी जगायचे ठरविले तर, त्यातून जे काही बाहेर पडेल ते समाजाला उपयुक्त होणार आहे. तू स्वतःसाठी जग'.

आता आपण विचारले की, हे प्रमाण काय असावे. नामदेव आपला जवळपास सगळाच वेळ काम आणि कवितेसाठी देत असे. समस्येचे ते एक कारण असावे, म्हणून वेळ-काळ परिस्थितीनुसार जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलविणे आवश्यक आहे. समाजातला प्रत्येक घटक समाजाला उपयुक्त असे काम करीत असतो. त्याने स्वतःचे कुटुंब, व्यक्तिमत्त्व, त्याची गल्ली, त्याचा शेजारी, गाव, प्रदेश, राष्ट्र याचा विचार करायचा ठरविला तरी पुरे आहे. कारण शेवटी राष्ट्र काय आहे? राष्ट्र म्हणजे केवळ नद्या आहेत काय? केवळ पर्वत आहेत का? या सर्वाना वाचा फोडणारा महत्वाचा घटक माणूस आहे. व्यक्तिगत जीवनातून जी निर्मिती करीत असाल तो सामाजिक ठेवा आहे, अशी वृत्ती आपण बाळगायला हवी. ती जबाबदारी, सामाजिक बांधिलकी आपल्या प्रत्येक कृतीतून दिसली पाहिजे. 'हे माझेही आहे - माझ्यासाठी आहे. हे सर्व काही उपभोगासाठी आहे,' असे न मानता, 'हे मी जे काही करू शकलो,' हे समाजाने मला करू दिले म्हणून मी करू शकलो, ही जी वस्तुस्थिती आहे ती आपण विसरून जातो आणि आपण हव्यासापोटी एककल्ली होतो, स्वकेंद्रित होतो. तिथे सामाजिक बांधिलकी कमी पडते.

स्वतः स्वच्छ जीवन जगणे. कठोर परिश्रम करणे, प्रामाणिक जीवन जगताना आदर्श जोपासून जे जीवन व्यवहार साधतात ते, समाजाची मोठ्या प्रमाणावर सेवाच करीत असतात. करते. परंतु जो माणूस असे म्हणतो आहे, 'मी देशसेवा करतो आहे' पण त्या नावाखाली तो सगळे स्वार्थाचे काम करीत असेल तर तो समाजाचे फार मोठ्या प्रमाणावर नुकसान करतो. कारण स्वच्छ, नीतिमान जगणारा हा दुसरा माणूस निदान म्हणत तरी नाही की, मी देशसेवा करतो. तो म्हणतो की, 'मी स्वतःचे जीवन चांगल्या पद्धतीने जगतो आहे.' त्याचा काही दावा नाही की, तो समाजसेवा करतोय. समाजसेवा या गोंडस नावाखाली आपण लपण्यापेक्षा स्वतःचे व्यक्तिगत जीवन आपण चांगले जगून सुरुवात करावी.

व्यक्ती-व्यक्ती मिळून तयार झाला हा समाज. समाजाचे विस्तृत स्वरूप म्हणजे हा देश. असे असल्यामुळे व्यक्तीनेच ती सुरुवात करायला हवी. व्यक्तीने असे करावे. जसे जीवनाला वाटून चालत नाही, तसेच कामासाठी लागणाऱ्या वेळेचेसुद्धा विभाजन करणे दुरापास्त आहे. जीवन जसे एकात्मिकपणे जगायचे असते, तसेच कामसुद्धा एकजिनसीपणाने करायचे असते. त्यात विभागणी करण्याची गरज आहे, असे मला वाटत नाही. आपण निर्मळ, नितळपणे जगण्याचे ठरवावे. तसे आपण वागावे आणि तसे जगत असताना मार्गात जे जे मित्र मिळतील त्यांची संगत जोडावी. जे आपण करतो आहोत, ज्याची निर्मिती आपल्या हातून होते आहे, ते सगळ्यांसाठी आहे याची जाणीव ठेवून त्या निर्मितीचा आपण

उपयोग करावा किंवा उपभोग घ्यावा. तसे करीत असताना ही जाणीव ठेवून आपण हे करून सामाजिक बांधिलकी जोपासायला हवी.

समाजात जगताना समाजासाठी किती? आणि व्यक्तिगत किती? जगण्याचे असे विभाजन करण्यापेक्षा, कसे जगायचे ते आधी ठरवा. तसे ठरविल्यानंतर आपण या समाजाला, देशाला खूप मदत करणार आहात. उद्योगासाठी लागणाऱ्या बहुतांशी पायाभूत सुविधा आपल्या देशात उपलब्ध नाहीत. आपण प्रामाणिकपणे काम करीत असलात तर आपल्याला खूप अडथळ्यांना तोंड द्यावे लागते. काम अप्रामाणिकपणे करायचे असेल, तर विशेष त्रास नाही. कारण आपण बहुसंख्यांपैकी एक व्हाल. प्रामाणिकपणे काम करायचे ठरविले, तर अल्पसंख्येत जाल. प्रामाणिकपणाच्या वाढीसाठी मूलभूत सोयी-सुविधा सहजपणे मिळणार नाहीत. कठोर परिश्रम करून प्रामाणिक जीवन जगणे हीच खऱ्या अर्थाने समाजाची सेवा आहे. कार्यसिद्धीसाठी वेळेचे बंधन किंवा विभाजन ठरविणे शक्य नसते.

प्रश्न: सामान्य माणसाला मोठा उद्योगपती व्हायचे असेल, तर त्याला प्रामाणिकपणासोबत भ्रष्टाचारही गरजेचा आहे का? असेल, तर का? नसेल तर का नाही? मी प्रामाणिक, माझे वडील भ्रष्टाचार करण्यास भाग पाडत असतील, तर मी काय करायला हवे?

उत्तर: यशस्वी उद्योजक होण्यासाठी कठोर परिश्रम, प्रामाणिकपणा गरजेचा आहे. भ्रष्टाचार चालण्यासारखा असेल, तर का? प्रामाणिकपणा ठेवायचा तर का ठेवायचा? नाही ठेवायचा, तर का नाही ठेवायचा? हे उपप्रश्न आहेत. हा प्रश्न विचारण्याची आपल्यापैकी बऱ्याच जणांना इच्छा असेल, परंतु हिंमत झाली नसेल.

जीवनात माणसाला दोन प्रकारच्या तडजोडी कराव्या लागतात. या तडजोडीत मूलभूत तत्वांची तडजोड आणि दुसऱ्या प्रासंगिक स्वरूपाच्या तडजोडी. जीवन जगताना व्यक्तीने जीवनशैली आणि जीवनमूल्ये निश्चित करावयाची आहेत. म्हणूनच माझ्या पहिल्या मुद्यामध्ये आपल्याला सांगितले होते की, दिशा, उद्दिष्ट आणि मार्ग या तिन्ही गोष्टी सुनिश्चित करा. कारण त्या परस्परांवर अवलंबून आहेत. आपणाला टाटांसारखी किंवा अंबानींसारखी औद्योगिक संस्था उभी करायची आहे किंवा दाऊदसारखे देशचा देश हलवून टाकायचे आहेत? आपल्या उद्दिष्टाला प्राप्त करण्यासाठी वेगवेगळ्या मार्गांचा अवलंब करणाऱ्या व्यक्तींची वेगवेगळी उदाहरणे आपल्यासमोर ठेवली. जेणे करून संबंधितांचे चारित्र्य आपणासमोर जसे असेल तसे येऊ शकेल.

प्रामाणिकपणे जगायचे ठरविले अशा परिस्थितीत जर आपल्याला मालक सांगत

असतील की, आपण हे अप्रामाणिकपणे काम करावे. त्यासाठी भ्रष्टाचार करावा, त्याशिवाय आपले काम होणार नाही. अशा वेळी आपण पहिला प्रयत्न असा करावा की, ते काम आपण पैसे न देता करून आणावे. मग स्वाभाविक प्रश्न उभा राहता की हे कसे शक्य आहे? ज्या समाजात पैशांशिवाय काहीच हलत नाही. त्या समाजात बिनापैशांनी आपण हे करा, असे सांगणे जमते का? उत्तर एकाच शब्दात हवे असेल तर 'जमते' असे आहे. अजूनही माझ्या माहितीप्रमाणे अपवाद वगळता आणि अपवादही फारच सीमित वगळता टाटा उद्योग समूहामध्ये भ्रष्टाचार किंवा अप्रामाणिकपणा हा कमीत कमी प्रमाणात आहे. अगदीच नाही, असे म्हणता येणार नाही. कारण वेगवेगळ्या ठिकाणी हजारो-लाखो लोक कामात गुंतलेले आहेत. त्यामुळे प्रत्येकाच्या नीतिमतेवर नियंत्रण ठेवणे, त्याचे पर्यवेक्षण करणे शक्य होत नाही. त्यांची एक फायनान्स कंपनी होती. त्यामध्येही थोडेफार गोंधळ झाले. त्या वेळी त्यांच्यावर फिर्यादसुद्धा झाली. परंतु ते अजूनही असा प्रयत्न करतात की, कामे प्रामाणिकपणानेच केली पाहिजेत.

एकदा जे.आर.डी.टाटा दिल्लीला इंदिरा गांधी यांना भेटायला गेले. त्यांनी वेळ दिलेली होती. तसे लेखीपत्र त्यांच्याकडे होते. इंदिरा गांधी यांच्याकडे कुणी आले होते. विदेशी होते किंवा तातडीचे काही होते असे काहीही नव्हते. जे.आर.डी स्वतः २० मिनिटे त्यांच्या प्रतीक्षागृहात बसले. त्यानंतर ते निघून गेले. त्यांनी पत्र लिहिले आणि पुन्हा वेळ मागितला. 'बियॉड द ब्ल्यू माऊंटन' हे पुस्तक आहे. त्यात हा प्रसंग वर्णिला आहे.

त्याच पुस्तकात त्यांनी लिहिले आहे की, ते जवाहरलाल नेहरू यांना भेटायला गेले होते. नेहरू केंब्रिजला शिकलेले होते. समाजवादी विचारांचे ते होते. तो विचार येथे घेऊन आले होते. त्याच विचारांनी सर्व धोरणे राबविली होती. त्याच अनुषंगाने ते वागत असत. अगदी त्याविरुद्ध टाटांचे मत होते. 'आपण हे सगळे करत आहात ते जनतेच्या भल्यासाठी करत आहात असे आपल्याला वाटत असले, तरी आपण देशाचे वाटोळे करीत आहात,' असे टाटांचे मत होते. त्या वेळी ते तसे स्पष्ट सांगत ही होते. टाटा असे काही बोलायला लागले की, जवाहरलालजी टाटांकडे न बघता खिडकीबाहेर बघत आणि टाटा बोलत असत. 'आपण बोलत रहा, आपले विचार मला माहिती आहेत. त्याचा काही उपयोग नाही.' असा संदेश देण्याचा तो एक मार्ग होता. या दोन दिग्गज माणसांमध्ये वैचारिक प्रामाणिकपणा होता. त्यांचे विचार ते स्पष्टपणे मांडत असत. ते एकमेकांना आवडणारे नाही, हे त्यांना माहिती होते. असे असतानादेखील ते त्यांची मैत्री कायम टिकवून होते.

मूळ मूल्यांशी आपण प्रतारणा करीत नसाल, आणि लहान-मोठ्या प्रासंगिक बाबींमध्ये

आपल्याला तडजोड करावी लागणार असेल, तर ज्याची नोकरी आपण करीत आहात त्याला आपण समजाविले पाहिजे. साहेब, मला एक संधी द्या. पैसे न देता काम होईल. संस्कृती, दैवत, शिकवण या मूलभूत गोष्टी आहेत. त्याची आपण प्रतारणा करता कामा नये. तसेच कृतज्ञता नावाचा गुणसुद्धा मूलभूत आहे. इतर गुण कमी-अधिक असले तरी चालेल, पण कृतज्ञता आपल्या अंगी असावी, कारण तो मातृगुण आहे. त्याच्या पोटात अनेक गुण संपादले जातात, किमान वाढीला लागतात. म्हणून असल्या बाबतीत तडजोड नको.

आपल्या समोर कुत्रे आले आणि भुंकायला लागले तर आपण काय करतो? पोळी किंवा भाकरीचा तुकडा टाकतो आणि हाकलून देतो. भ्रष्ट अधिकारी कुत्र्यांपेक्षा निराळे आहेत का? कुत्रे समजून आपण त्यांना तुकडे टाकणार असाल, आणि संधी येताच थांबविणार असाल, जीवनाचा तो मार्ग आहे असे गृहीत धरून आपण वागणार नसाल, तर तुकडा टाकायला हरकत नाही. नाहीतर कुत्रे ओरडतच राहिल. कसे काय थांबविणार त्याला? कुत्र्याला थांबविण्याचा दुसरा मार्ग काय? ही विचारणीय बाब आहे.

आता समाजात कुत्रा असू नये ही गोष्ट आदर्श आहे. समाजातील कुत्रे काढून टाका असे आपले म्हणणे असेल, तर ते आता घडत आहे. अशी परिस्थिती येते आहे. सरकारच्या हातात अधिकार कमी कमी होत जातील. सरकारदप्टरी आपल्याला जी किंमत मोजावी लागते, ती मोजायची काही गरजसुद्धा कमी होत जाईल. म्हणजे आपला प्रामाणिकपणा दर वेळ पणाला लावण्याची गरज भासणार नाही. पण मित्रांनो, चुकीचे काम करीत असताना आपण चुकीचे काम करीत आहोत याची जाणीव ठेवा. पहिली संधी मिळताच त्यामध्ये दुरुस्ती करा. एवढे पथ्य आपण जीवनात पाळू शकलात तर आपण आपली उत्तरे प्रत्येक वेळी शोधू शकाल. प्रत्येक समस्येच्या वेळी हा कामी येणारा मंत्र आहे

स्वतः आपण वाहून जाऊ नका. प्रवाहाच्या विरुद्ध पोहण्यात खरा पुरुषार्थ आहे, त्यात वाद नाही. जे प्रवाहात बसते आहे ते करणारा माणूस हा काही काळ चालू शकेल. तो दीर्घ काळ चालू शकणार नाही. म्हणून प्रवाहपतित होण्यात अर्थ नाही. 'भ्रष्टाचार अथवा अप्रामाणिकपणा हा जीवन जगण्याचा मार्ग आहे, त्याशिवाय आपण यशस्वी होणार नाही,' असे गृहीत धरून जर आपण वागणार असाल, तर ते सपशेल चुकीचे आहे. 'हे मी कधीच करणार नाही.' त्यापेक्षा मी घरी बसेन. मग आपण घरीच बसलेले बरे, अशी आजची परिस्थिती आहे. आपल्याला तसे करता येणार नाही. मग आपल्याला समुद्रात राहून कोरडे कसे रहावे ही कला शिकावी लागेल. म्हणजे व्यक्तिगतपणे तरी आपल्याला

कोरडे राहता आले पाहिजे आणि शक्य असेल तर इतरांनादेखील कोरडे ठेवता आले पाहिजे. त्यासाठी आपल्याला खूप मेहनत करावी लागेल. आपण यशस्वी व्हाल, कारण आपला मार्ग प्रामाणिक आहे.

आपण जर साहेबाला किंवा शेटजीला समजावले, 'असे करणे काही योग्य नाही. मला पंधरा दिवसांची मुदत द्या, म्हणजे मी त्या साहेबाला समजावतो की, माझ्या नोकरीचा प्रश्न आहे. माझ्या घरी अशी अशी परिस्थिती आहे. माझा मालक पैसे देत नाही.' दहा पैकी आठ लोक आज नाही उद्या आपल्या मताशी सहमत होतील. इतर काहीही कारण नसले, तरी ते दया म्हणून तरी काम करून टाकतील. ते आपल्याकडून पैसे घेणार नाहीत. काम दयेपोटी केले तरी हरकत नाही. 'अरे बाबा, कशाला मला छळतोस किंवा आमचे जीवन खराब करतो. आमचा मालक पैसे देत नाही. आमच्याकडे तसे पैसे नाहीत. फारच असेल तर माझ्या खिशातून देतो. माझ्या पगारातून देतो. पण हे काम करून दे.' असं म्हटल्यावर त्याला विचार करावा लागेल. हा माणूस कंपनीला एवढा बांधील आहे की, स्वतःच्या पगारातून पैसे देण्यास तयार आहे, इतका प्रामाणिक आहे. इतरांप्रमाणे पैसे देऊन आपण व्यवहार करून घेतला तर ते व्यभिचारी आहेत आणि तुम्ही व्यभिचार केला, एवढाच त्याचा अर्थ होईल. हळूहळू ती आपली सवय होऊन जाईल. तशी सवय होऊ नये याबद्दल खबरदारी घ्या.

प्रश्न: जीवनात 'इगो' असणे आवश्यक आहे काय?

उत्तर: माणसाच्या जीवनात 'इगो' असल्याशिवाय महत्वाकांक्षा तसेच आत्मविश्वास असणार नाही. परंतु त्याचे रूपांतर जास्त प्रमाणात अहंकारात झाले तर मात्र आपणास शत्रूंची गरजच भासणार नाही. आपण स्वतःच स्वतःचे शत्रू व्हाल! अहंकारविरहित असला तर तो देव समजावा. या देशात महात्मा गांधी होऊन गेले. आपल्याला त्यांचे एक उदाहरण सांगतो. त्यावरून आपण ठरवा की, त्यांना आत्मप्रौढी होती की नव्हती. भारताचे शेवटचे व्हाईसरॉय लॉर्ड माऊंटबॅटन गांधींना आश्रमात भेटायला गेले होते. त्या वेळी गांधीजी शेळीचे दूध काढत होते. वेळेवर शेळीचे दूध काढले नसते, तर शेळीला त्रास झाला असता. प्रत्येक गोष्ट वेळेवर झाली तर बरे वाटते. 'भूतदया' हा गांधीजींच्या व्यक्तिमत्त्वाचा महत्त्वाचा भाग होता. त्या शेळीला व्याकूळ करणे त्यांना शक्य नव्हते. फार मोठा वेळ लागणार होता, असेही नव्हते. केवळ तीन-चार मिनिटांचा प्रश्न होता.

व्हाईसरॉय आपल्या घरात येऊन बसले आहेत, ही विशिष्ट बाब आहे. आपली वेळ घेऊन ते भेटायला आले आहेत, आणि आपण शेळीचे दूध काढता आहात, त्यामुळे त्यांना वाट पहावी लागते. हा काय प्रकार आहे? त्यामुळे गांधीजींनी हे आत्मप्रौढीपायी केले,
(११२)

असे म्हणाल काय? माणूस आणि प्राणी या दोघांचे महत्त्व त्यांच्या जीवनात सारखेच होते. त्यांना असे वाटले की, हे हाती घेतलेले काम आधी संपवून नंतर त्यांना भेटू. कारण भेटीमध्ये त्यांचा स्वतःचा स्वार्थ काहीच नव्हता. देशाला स्वातंत्र्य मिळायला हवं, देश स्वतंत्र व्हावा हे आधीच त्यांनी जाहीर केले होते. त्यांनी 'भारत छोडो' असे सांगितले होते. व्हाईसरॉयशी बोलायचे तर आणखी काय बोलायचे? त्यांनी येथून जायला पाहिजे एवढेच बोलायचे आहे. त्यापलीकडे काही विशेष विषय नव्हते. एवढ्या खिल्लाडूवृत्तीने जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन विकसित करणे, त्या दृष्टिकोनाच्या हिशेबाने जगणे, सोपे नाही.

मित्रांनो, टक्केवारीत हे समीकरण मांडणे कठीण आहे. २० टक्के आत्मप्रौढी चालेल, त्यापेक्षा जास्त झाले तर आपल्याला त्रास व्हायला लागेल, असे काही म्हणता येणार नाही. जर आपण आत्मप्रौढी बाळगून जगायला सुरुवात केली तर आपल्या घरापासून भांडणात सुरुवात होईल. 'मी' या शब्दात आत्मप्रौढी येते. प्रत्येक वाक्याची सुरुवात आपण मी या शब्दाने करणार असाल तर 'तू' कधी येणार नाही. जर 'तू' आला नाही तर आपण जगत आहात कुणासाठी? 'मीसाठी की 'तूसाठी? 'मीसाठी आपण जगणार असाल, इतरांचा विचार करणार नसाल, तर आपल्या विचार तरी दुसऱ्याने का करावा? आत्मप्रौढी याचा खरा अर्थ समजून जर आपण वागायला सुरुवात केली, तर ती लक्ष्मणरेषा आहे. ती केव्हा ओलांडायची याचे ज्ञान आपल्याला उपजत होईल. परंतु ते आपल्याला प्रासंगिकच ठेवावे लागेल. आपल्याला अशी टक्केवारी निश्चित करून चालणार नाही. आत्मप्रौढी व आत्मसन्मान यातील लक्ष्मणरेषा कधी ही ओलांडता कामा नये. सन्मान सोडू नये, परंतु प्रौढी मिरवू नये. अर्थातच ही तारेवरची कसरत आहे.

आत्मप्रौढीची विशिष्ट पातळी आपण ओलांडली तर आपल्याला 'विरोध' व्हायला सुरुवात होते. आत्मप्रौढी असलेल्या माणसाचे विचारदेखील इतके आत्मकेंद्री होतात की, तो स्वतःलासुद्धा निरुपयोगी होऊन जातो. आत्मप्रौढीविषयी बोलायचे झाले, तर मी इतकेच म्हणेन की, आयुष्यात आत्मप्रौढी इतकी असावी, जी माणसाला समोरच्या माणसापेक्षा चांगले वागण्याची प्रेरणा देऊ शकेल. तो तसे वागतो आहे, त्यापेक्षा चांगली पद्धती कोणती? तो आपल्याला एक शिवी देतो म्हणून आपणही एक शिवी देता किंवा तो एक थप्पड मारतो तर आपणही त्याला थप्पड मारलीत तर त्याला 'बार्टर' संबोधतात चांगली हे आहे की, त्याने तुमच्यावर कुरघोडी केली किंवा तुमची काहीतरी काडी केली, वेडेवाकडे बोलला तर आपण असा विचार करायचा 'त्याचे काही कारण असेल, त्याचा मूड नसेल म्हणून त्याच्या तोंडातून असे निघाले असेल. तो नेहमी असे काही बोलत नाही.' त्यामुळे आपण शांत

राहणे, हे आपल्या हातात आहे. त्याने काय करावे हे तुमच्या हातात नसल्यामुळे आपण त्याचा विचारच करू नका. मुळात आपल्या हातात हे आहे की, 'आपण शांत राहणे, त्याला तटस्थ प्रतिसाद देणे.' पुढे जाऊन त्याला सकारात्मक व्हायचे असेल, तर पुढची पद्धत आहे. त्याला समजावून सांगायचे की, 'तुझी आज भावावस्था ठीक नाही. आपण या विषयावर उद्या बोलू या.' इथे आत्मपौढीची लढाई संपली. तिसरी पद्धत एक आदानप्रदान पद्धती आहे.

'बिटर', 'बेटर' आणि 'बार्टर'. जीवन जगण्याच्या या तीनपद्धती आहेत. त्यात आत्मपौढीचा फार मोठा भाग आहे. प्रत्येकाला हे लागू आहे. 'बिटर'मध्ये माणूस गाठ बांधून ठेवतो. हा मला असे बोलला होता, त्याला नंतर बघून घेईन. त्याने त्याच्यावर एक कुरघोडी केली असेल तर हा दहा कुरघोड्यांचे नियोजन करतो. ती 'कडवट' पद्धत आहे. सापाला आपण दूध पाजले तरी तो विषच ओकणार आहे. पण मित्रांनो, गाईला आपण गवत दिले तर ती तुम्हाला दूधच देणार आहे. ही 'सरस' पद्धत आहे. आपल्या भाऊ-बहिणींशी, मित्रांशी जे करतो ही 'विनिमय' पद्धत आहे, 'जैसे को वैसे.' कोणती पद्धत अवलंबायची याची निवड आपल्या अहंकाराच्या मात्रेवर अवलंबून आहे. जेवढी आत्मपौढीची पातळी कमी असेल तेवढे सरस पद्धतीत आपण जाल, समसमान असली तर आपण विनिमयमध्ये जाल; फार जास्त असेल तर 'कडवट' पद्धती मध्ये जाल. त्याचे प्रमाण मी नाही सांगू शकणार, कारण मी इंजिनिअर नाही.

मित्र हो, आपल्या प्रश्नांची उत्तरे द्यायची मनस्वी इच्छा आहे. पण वेळ बराच झाला आहे, म्हणून शब्दांना विराम देतो.

जय हिन्द! जय महाराष्ट्र!